

930

7644

KOÇO ZHEKU

LISI NË SHEKUJ

Redaktor: Jani Toçka

Reçensues: Pirro Thomo

Skënder Anamali

Kopertina: Artion Baboçi

H Y R J E

Ky punim është një vështrim historiko-arkeologjik për qytetin e Lisit - Lezhës së sotme, i bazuar në burimet historike, në kërkimet dhe në studimet e botuara kohët e fundit si edhe në të dhënat e vjelura gjatë punimeve shumëvjeçare restauruse të kryera në këtë qytet nga Instituti i Monumenteve të Kulturës.

Në vendin tonë, krahas arritjeve në degë të ndryshme të shkencave historike është bërë një punë e rëndësishme edhe në drejtim të kërkimeve, të zbulimeve dhe të studimit të vendbanimeve të lashta, duke filluar që nga ato shpellore e deri te qytetet e fortifikuara ilire. Në studime të veçanta për vendbanimet parahistorike dhe për qytetet ilire është arritur të përcaktohen tiparet dhe elementet karakteristike të kulturave autoktone dhe vazhdimësia e tyre në truallin shqiptar. Janë, bërë të njohura gjithashtu edhe marrëdhëniet reciproke të popullsisë vendase me pupullsitë fqinje.

Zbulimet arkeologjike shqiptare kanë vërtetuar një dendësi të konsiderueshme të vendbanimeve parahistorike, të hapura e shpellore, të diktuar në zona të ndryshme të vendit tonë. Këto zbulime të rëndësishme hedhin një dritë të re dhe dëshmojnë për ngulimin e popullsisë dhe për fillimin e jetës njerëzore, qysh në periudhat më të largëta parahistorike.

Shumë nga këto vendbanime të lashta rezultojnë të jenë banuar e fortifikuar edhe në periudha më të vona. Është vënë re gjithashtu se shumica e qyteteve ilire janë ngritur e janë zhvilluar në truallin e vendbanimeve më të hershme dhe mbi horizonte banimi të qendrave paraurbanë.

Ndër qytetet shqiptare të ditëve tona. ku koha e kaluar shumëshekullore ka lënë gjurmët e saj të njëmbinjëshe me e të dallueshme qartë, është pa dyshim edhe qyteti i vogël i Lezhës.

Lezha ka një histori të gjatë dhe shumë të lashtë, sepse ky qytet ka jetuar në vazhdimësi në të njëjtin truall për më tepër se tre mijë vjet. Fillimisht ai ishte një vendbanim parahistorik i hapur më vonë, për vetëmbrojtje, u fortifikua me mënyra të ndryshme sa arriti të bëhej një qendër e rëndësishme paraurbane shumë afër bregdetit lindor të Adriatikut. Në kohë të mëvonshme ilirët e bënë atë një qytet të mirëfilltë të zhvilluar ekonomikisht e të përmendur për mbrojtjen e tij shumë të fuqishme. Në burimet historike të periudhave të ndryshme ai del si qytet i lulëzuar. i djegur dhe përsëri i rigjallëruar; disa herë i pushtuar e i shkatërruar nga armiq të ndryshëm, por gjithnjë i ringritur në këmbë, derisa erdhi në ditët tona.

Nën truallin e qytetit të sotëm janë zbuluar gjurmët e disa shtresëzimeve banimi, që përfaqësojnë shumë qartë dhe në shumë drejtime periudhat më të rëndësishme të jetës qytetare dhe të historisë së tij të lashtë e shumëshekullore. Më e dallueshme nga këto periudha është ajo e qytetit ilir të Lisit, sikurse edhe ajo e rigjallërimit të qytetit iliro-arbëror e shqiptar. Aty gjenden edhe gjurmët e periudhave të pushtuesve romakë, barbarë, bizantinë, venecianë si dhe periudha e gjatë e pushtimit osman.

Në rrugën e historisë së tij të lashtë ky qytet pati një sërë ndryshimesh si në strukturën shoqërore, ekonomike e politike ashtu edhe në vendosjen topografiko-urbanistike. Për pasojë, sipas kushteve e rrethanave edhe mënyra e vetëmbrojtjes së qytetit është ndërtuar apo rindërtuar, herë pas here, duke iu përshtatur mundësive ekonomike, zhvillimit të strategjisë dhe të teknikës ushtarake të kohëve të ndryshme.

Studimet dhe kërkimet e mirëfillta arkeologjike, të shoqëruara edhe me punime restauruese në qytetin e Lezhës, kanë filluar qysh në vitin 1966 dhe janë në vazhdim akoma edhe sot.

Ekspedita të përbashkëta komplekse arkeologjike-restauruese janë organizuar e janë drejtuar në vend nga punonjës të Qendrës së Kërkimeve Arkeologjike të Akademisë së Shkencave dhe të Institutit të Monumenteve të Kulturës.

Kohët e fundit kanë marrë pjesë edhe punonjës të muzeut lokal. ...

Zbulimet arkeologjike dhe punimet e restaurimit, të kryera për ringritjen e mureve rrethuese të qytetit, kanë krijuar një pamje të re, prej së cilës mund të përfytyrohet më qartë si shtrirja topografike e urbanistike e qytetit ilir të Lisit ashtu edhe vazhdimësia e tij në periudha apo në kohë të ndryshme.

Ky punim është një përpjekje për të njohur më afër këtë qytet dhe historinë e lashtë të tij, duke e prezantuar atë në periudhat më të rëndësishme të jetës së gjallë.

Qyteti i Lisit, siç u tha, gjatë shekujve nuk ka qenë gjithmonë i lirë. Pas periudhës ilire, ai shumë herë është pushtuar ose është sunduar nga perandori e nga formacione shtetërore e ushtarake të huaja. Në periudha të caktuara ky qytet është ndodhur edhe para kushteve ndonjëherë shumë të vështira e të pasigurta për vazhdimësinë e jetës qytetare të tij, siç ishte rreziku i romanizimit në kohën e pushtimit romak dhe ai i sllavizimit gjatë dyndjeve sllave në Ballkan.

Megjithatë popullsia vendase, siç e vërtetojnë faktet, asnjëherë nuk u zhduk, as u shterua por ajo gjithnjë u ringjallërua, u shtua e u fuqizua, duke mbijetuar në shekuj.

Banorët e qytetit të lulëzuar të Lisit u gjetën para vështirësive të mëdha gjatë luftërave iliro-romake, të cilat kishin për qëllim shfarosjen e fiseve ilire. Gjatë pushtimit romak ata e ndjenë rrezikun e romanizimit dhe, megjithëse në këtë kohë ishin më pak në numër se kolonët romakë të vendosur në këtë qytet, arritën përfundimisht t'i shpëtojnë këtij rreziku duke ruajtur kompaktësinë në bashkësinë etnike të tyre.

Dukuria e akulturizimit dhe ajo e romanizimit, të praktikuar në mënyrë sistematike nga romakët, duket qartë se në qytetin e Lisit nuk gjetën terrenin e përshtatshëm për t'u zhvilluar. Këto dukuri mbeten të izoluara, ashtu sikurse ishin të ndarë me mure rrethuese edhe vetë kolonët romakë.

Romakët lanë këtu gjurmë të kohës së tyre, por në fund të fundit ata nuk u përjetësuan në këtë qytet. Banorët e Lisit të vuajtur dhe të dëmtuar në njerëz dhe në ekonomi, gjenin gjithmonë forca të reja, prandaj e patën filluar disa herë nga e para rindërtimin e qytetit mbi gërmadhat e mbi shkatërrimet e së kaluarës.

Njohja dhe analiza e problemeve kryesore të zhvillimit ekonomik-kulturor të shtrirjes urbanistike dhe e mënyrës së

vetëmbrojtjes së këtij qyteti, të para të gjitha këto kronologjikisht dhe sipas shtresëzimeve të banimit të periudhave të njëpasnjëshme, janë me interes të veçantë dhe ndihmojnë në dallimin e fazave të rritjes apo të rënies së qytetit. Në këtë mënyrë bëhet edhe më i qartë realiteti historik e kulturor i qytetit dhe i banorëve të tij ndër shekuj.

Nëpërmjet shtjellimit të këtyre problemeve dhe ballafaqimit të tyre me materialet arkeologjike e me dokumentacionin e burimeve historike, bëhet e mundur arritja e përfundimeve më të argumentuara, lidhur me zhvillimin e ngjarjeve historike dhe me rolin që ka luajtur ky qytet në periudha e në kohë të ndryshme.

Jeta në vazhdimësi në të njëjtin truall dhe e pandërprerë në shekuj vërteton si përkatësinë etnike ilire të qytetit të Lisit të lashtë ashtu dhe kalimin e tij në mesjetë si një qytet i mirëfilltë iliro-arbëror e shqiptar.

KAPITULLI I

PERIUDHA PARAHISTORIKE

1. Epoka e bronzit dhe e hekurit

Duke u bazuar në disa objekte arkeologjike, të zbuluara rastësisht gjatë punimeve bujqësore e ndërtimore, mendohet se grupe banorësh parahistorikë zunë vend në krahinën e Lezhës dhe filluan të krijojnë vendbanime fikse, aty nga fundi i mijëvjeçarit III p.e.sonë.

Gjurmët më të lashta që janë gjetur më afër kësaj krahine, janë të rastit në Gruemirë (Shkodër), në Dushman (Dukagjin), në breg të lumit Erzen (afër Shijakut) dhe tani së fundi në zbulimin e një vendbanimi shpellor në Blaç pranë fshatrave të Laçit e të Bruçit të rrethit të Matit.¹ fig. 1.

I vetmi objekt përfaqësues i punës së dorës së njeriut parahistorik, që ka jetuar brenda në Lis, është një sëpatë e vogël prej guri të lëmuar, e cila u gjet rastësisht vitet e fundit gjatë gërmimeve për hapjen e themeleve të një godine në qendër të Lezhës. Objekti në fjalë ruhet i plotë, në gjendje të mirë. Është i tipit të ashtuquajtur «gjuhë lope». Njëra nga sipërfaqet e sëpatës është e sheshtë, tjetra e gungëzuar.

¹ Historia e Shqipërisë, vëll. I, Tiranë, 1939, f. 43. F. Prendi, Epoka e bronzit në Shqipëri, *Iliria*, VII-VIII, 1978 — fq. 9, 5, 5, 25 dhe «Vështrim mbi kulturën e periudhës së parë të epokës së hekurit në Shqipëri», *Iliria*, III, 1974, fq. 103-139.

Është e punuar në gur të fortë, ngjyrë kafe në të zezë dhe nuk ka vrimë apo kanal për vendosjen e bishtit prej druri. Sipërfaqet e saj janë lëmuar imët dhe janë të shkëlqyeshme. Tehu është i harkuar, mjaft i mprehtë. Pjesa e sipërme është e rrumbullakosur dhe më e ngushtë nga tehu.

Objekte të këtij lloji janë gjetur edhe në krahina të tjera të vendit tonë si, p.sh., në Maliq e gjetkë. Ato konsiderohen si veglat e para prej guri të prodhuara nga njeriu parahistorik.¹ Por sëpata e gjetur në qytetin e Lisit është pak më e vogël se të tjerat.

Studiuesit e këtyre objekteve parahistorike janë të mendimit se ky tip sëpate është i njohur dhe i ngjashëm thuhet në të gjithë botën, por datimi i tyre është i ndryshëm dhe lidhet drejtpërdrejt me zanafillën e jetës njerëzore. Ato vazhdojnë të përdoren edhe në periudha të mëvonshme.

Kjo sëpatë prej guri të lëmuar, megjithëse sot për sot është e vetme, është gjithmonë dëshmi e ekzistencës së një vendbanimi parahistorik, të vendosur në breg të lumit dhe shumë afër bregdetit të Adriatikut. Nga ana tjetër, ky objekt kaq i lashtë tërheq vëmendjen lidhur me thellimin e kërkimeve arkeologjike edhe në fushën e parahistorisë, si në qytet ashtu edhe në krahinën përreth tij.

Në krahinën e Lezhës epoka e bronzit dhe ajo e hekurit përfaqësohen nga një numër objektesh: armë, vegla pune, vathë, fibula etj. Duke u nisur nga fakti se krahina e Lezhës dhe ato në kufi me të janë edhe sot zona minerale të pasura me bakër, atëherë mund të mendohet se prodhimi dhe përpunimi i bronzit ka qenë i njohur që në kohët më të hershme të kësaj epoke.

Ky mendim gjen mbështetje edhe nga vetë zbulimet e fundit arkeologjike. Është fjala për «thesarin» e madh, që u gjet rastësisht gjatë rrugës së re automobilistike Lezhë-Shkodër, rreth 13 km në veri të qytetit të Lezhës.² Ky «thesar» përbëhet nga më tepër se 120 copë sëpata prej bronzi, prej të cilave shumica janë të vogla, të tipit «Kelt» dhe të tjerat më të mëdha, të tipit «Shqiptaro-dalmat». Nga studimi i këtyre objekteve del se ky është «thesari» më i madh parahistorik që është zbuluar deri më sot në vendin tonë. Në këtë zbulim të veçantë e shumë të rëndësishëm gjejnë

¹ *Shqipëria arkeologjike*, Tiranë, 1971, nr. 12.

² F. Prendi, «Një depo sëpatash parahistorike nga Torovica e Lezhës», *Iliria*, 2, 1984, fq. 19-45.

mbështetje edhe mendimet e shprehura lidhur me përkatësinë etnike të sëpatave të njohura deri tani me emrin «Shqiptaro-dalmate».

Sëpata të tilla janë të njohura edhe nga gjetjet në numër më të vogël, të zbuluara kryesisht në Shqipërinë e Veriut si në: Malgush, Shirokë, Pender, Gradaskije, Borje, rrethi i Kukësit, si edhe në Mal të Zi e në Dalmacinë Jugore.

Për t'u përmendur është edhe fakti që ndërmjet sëpatave të Torovicës u gjet edhe një sëpatë prej bronzi e tipit italik. Kjo sëpatë e njohur mirë shërbeu për saktësimin e datimit të sëpatave të Torovicës në gjysmën e dytë të shekullit X p.e.sonë. Nga ana tjetër, ajo vërteton për marrëdhënie dhe për shkëmbime ndërmjet brigjeve të Adriatikut Jugor qysh në periudhën e hershme të hekurit.¹

Dihet se në parahistori objekte të tilla të njëlljoita kanë qenë përdorur si armë njëkohësisht edhe si vegla pune. Në rastin konkret, sëpatat e Torovicës duhet të jenë përdorur si objekte me vlerë shkëmbimi (në vend të monedhave, të cilat janë vënë në përdorim në kohë më të vona).

Për këtë arsye edhe gjetja e këtyre objekteve është konsideruar si një thesar i fshehur në një gropë të mbuluar me dhe e me gurë, rrëzë një shkëmbi, rreth tre mijë vjet më parë.

Këto objekte tregojnë nga ana tjetër për një shkallë kulturore të ngritur, për një zhvillim ekonomik të përparuar në fund të kohës së bronzit dhe fillimin e kohës së hekurit dhe njëkohësisht presupozojnë fazën paraardhëse të sistemit monetar edhe për krahinën e Lezhës.

Për dendësinë e popullsisë dhe për përhapjen e vendbanimeve parahistorike dëshmojnë gjithashtu edhe varrezat tumulare, ose kodër-varret, të cilat gjenden në gjithë territorin e krahinës së Lezhës.

Nga gërmimet e pjesshme që janë bërë në këto varreza apo nga gjetjet e rastit, në Muzeun e Kallmetit janë vendosur tri maja heshte prej bronzi dhe një shpatë e tipit «Mikenë» gjithashtu prej bronzi, në Blinisht është gjetur një çekan guri dhe një shpatë bronzi, në Spiten, në vendin e quajtur Sukë është gjetur një sëpatë bronzi e tipit «Shkodran». Ky toponim ndeshet edhe në Kallmet, ai është i shpeshtë thuajse në gjithë krahinën, gjë që lë shteg për të menduar se kodër-varret kanë qenë përdorur në të gjithë territorin e krahinës.

1 F. Prendi, Po aty.